

ԳԱԳԻԿ ԺԱՄՀԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՈՒՇ ԾՐՋԱՆԻ (1985-1987 ԹԹ.) ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՎԱԳՆԵՐՈՒՄ*

1985 թվականին գորբաչովյան վարչակազմի կողմից հռչակված վերակառուցման քաղաքականությունը ԽՍՀՄ սոցիալական կյանքում բերեց առանցքային փոփոխություններ: Դրանք, ըստ էության, կանխորոշեցին սոցիալիստական հասարակարգի անկումը և հետագա տասնամյակի անցումային գործընթացների բովանդակությունը: Վերակառուցման ժամանակաշրջանի հայաստանյան առօրեականությունը դեռևս առանձին ուսումնասիրությունների առարկա չի դարձել՝ մի հանգամանք, որը մեր ժողովրդի պատմության այս բեկումնային ժամանակաշրջանի պատմագիտական ընկալումները դարձնում է ոչ ամբողջական: Մինչդեռ պետք է արձանագրել, որ խորհրդային պատմության հետազոտություններում խորհրդային առօրեականության ուսումնասիրությունների, վերլուծությունների ներմուծման անհրաժեշտությունն այսօր փաստված է բազմաթիվ նշանավոր պատմաբանների կողմից:

Ռուսական պատմագրության մեջ այս գաղափարի հայտնի աջակիցներից Ա. Կազանկովը և Օ. Լեյբովիչն առօրեականությ-

* Հետազոտությունը կատարվել է ՀՀ ԿԳՄԱՆ ԲԿԳԿ-ի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A274 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

յունը դիտարկում են որպես խորհրդային պատմության հետազոտության հայեցակարգ: Նրանք վիճարկում են խորհրդային անցյալի ուսումնասիրություններում խորհրդայնագիտության ամբողջատիրական դպրոցի ներկայացուցիչների մոտեցումները, որոնցում առկա է «չափազանցված հետաքրքրություն իշխանական հաստատությունների և նրանց կողմից իրականացված միջոցառումների նկատմամբ»: Հեղինակները համոզված են, որ զանգվածային գործընթացների նկատմամբ իշխանական վերահսկողությունը համընդգրկուն չի կարելի համարել¹: Խորհրդային պատմության ռեկվիզիտական մոտեցումներից բխող այս դիտարկումը հենվում է այն համոզմունքի վրա, որի համաձայն խորհրդային քաղաքացիները, չնայած իշխանական կուռ վերահսկողությանը, ունեցել են սոցիալական կյանքի, սոցիալական փորձառության ինքնավարություն, ձևավորել են սեփական նախաձեռնություններով, մղումներով, այսպես ասած՝ «կենսական հաշվարկներով» պայմանավորված սոցիալական վարքագիծ, որի տարբեր դրսևորումներում արտահայտված է եղել պետության քաղաքականության և պետական–կուսակցական գաղափարախոսության նկատմամբ ոչ միանշանակ վերաբերմունք: Ուստի խորհրդային ժամանակաշրջանը պետք է բացահայտել քաղաքական և սոցիալական փոփոխությունների համադրության, սրանց փոխգործակցության համապատկերում:

Այս դիրքորոշումն առավել արժևորված է հենց վերակառուցման ժամանակաշրջանի համար, երբ իշխանության վերահսկողական ազդեցությունները նվազում էին, ինչին ի պատասխան հանրային մտածողության մեջ առաջ էին գալիս ազա-

¹ Казанков А. И., Лейбович О. Л., Понять повседневность: эвристический потенциал концепции в исследованиях советской эпохи, Вестник Пермского университета, 2017, 3 (38), с. 82-88.

տականացման որոշակի միտումներ: Այս գործընթացները կդիտարկենք խորհրդային կյանքի որոշ դրվագներում՝ շեշտը դնելով հատկապես մտածողական մոդելներին վրա, որոնք արտահայտվում էին մարդկանց սոցիալական վարքագծում:

Առաջին դիտարկումը, որ կարող ենք անել թեմային վերաբերող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությամբ՝ դա հանրային մտածողության մեջ սոցիալիստական գաղափարախոսությամբ քարոզվող կոլեկտիվ համակեցային կենսաձևից հրաժարումն էր և սեփական անձնական կենսամիջավայրի արժևորումը: Եթե ստալինյան ժամանակաշրջանում նման մտածելակերպը ոչ միայն չէր խրախուսվում, այլ նաև պատժվում էր և խորհրդային քաղաքացիների անգամ անձնական կյանքը ենթարկվում էր գրաքննության, ապա վերակառուցման տարիներին այս մոտեցումներն այլևս չկային, ինչի նախաձեռնողը նույնպես պետությունն էր: Սոցիալական կյանքի տարբեր ոլորտներում մենք կարող ենք դիտարկել պետական վերահսկողական ազդեցությունների ակնհայտ թուլացում: Այսպես՝ ընտանեկան բռնությունների նկատմամբ, օրինակ, խորհրդային պետությունն ուներ առանձնահատուկ վերաբերմունք: Այն մենք դիտարկել ենք 1950-1960-ական թվականներին վերաբերող քրեադատավարական նյութերում՝ հանգելով այն եզրակացության, որ պետությունն այդ տարիներին ազդեցություն չէր ունենում այդօրինակ սոցիալական շեղումները կանխելու, դրանք ծնող սոցիալ-հոգեբանական պատճառները վերացնելու ուղղությամբ, սակայն բռնություններն այնուամենայնիվ խստորեն պատժվում էին²:

² Ժամհարյան Գ., Առանձնապես ծանր հանցագործությունները խորհրդային Հայաստանում 1950-ականների վերջին – 1960-ականների սկզբին, «Խորհրդային Հայաստանի առօրյա կյանքի «սպիտակ էջերը» (1940-1960-ական թվականներ), հոդվածների ժողովածու», 2020, էջ 115-129:

Ակզբունքորեն այլ իրավիճակ ենք տեսնում նմանատիպ նյութերում, որոնք վերաբերում են 1980-ական թվականներին: Օրինակ՝ 1987 թ. Կիրովականի քաղսովետի խնամակալության և հոգաբարձության բաժնում ամուսնալուծվող ամուսինների միջև գույքի բաժանման և երեխաների խնամքի վերաբերյալ տեղի է ունենում վիճաբանություն, և ամուսինը դանակով հարվածում է կնոջը: Դատական քննության ընթացքում հաստատվում է ամուսնու մեղքը, որին դատարանն ընդամենը դատապարտում է 200 ռուբլի տուգանքի: Ավելին՝ դատաճոհի այն հատվածում, որտեղ ներկայացվում են արարքը մեղմացնող հանգամանքները, ասվում է, որ կինը միջնորդում է մեղմ վերաբերվել իր ամուսնուն, որովհետև «բացառված չէ, որ իրենց ընտանիքը կվերականգնվի»: Նշվում է նաև, որ մեղադրյալը բնութագրվում է դրականորեն, զբաղվում է հանրագուտ աշխատանքով և այլն³: Ակնհայտ է, որ ժողդատարանի վճիռը, չնայած արարքի մեղմացուցիչ հանգամանքներին, արարքի հանրային վտանգավորությանը համարժեք չէ: Դատարանի կողմից նման վճռի կայացումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ մեծ հաշվով ընտանիքը պետության կողմից ընկալվում էր որպես քաղաքացու մասնավոր միջավայր և ինքնակարգավորվող ինստիտուտ այն աստիճան, որ պետության կողմից անտեսվում էին անգամ ընտանեկան հարաբերություններում սոցիալական վտանգ ներկայացնող ակնհայտ վարքագծային շեղումները:

Պետական հիմնարկ-ձեռնարկություններում ևս զգացնել էր տալիս պետական վարչական հսկողության անբավարարությունը: Նախկինից ժառանգություն մնացած մանր տնտեսական չարաշահումների ու պետական ունեցվածքի յուրացումների

³ ՀԱԱ, Լոռու մարզային մասնաճյուղ, (ԼՄՄ), ֆ. 9, ց. 6, գ. 34, թ. 43:

պրակտիկան 1980-ականներին ավելի էր կատարելագործվել՝ ավելի քիչ արժանանալով պետության կոշտ արձագանքին: Պետական միջոցների նկատմամբ նման վերաբերմունքը, այն է թե՛ սրանց տնօրինումը սեփական հայեցողությամբ և իրավական պետական կարգադրագրերի շրջանցմամբ, տեղավորվում է այն տրամաբանության մեջ, որը ներկայացրել են Ա. Կազանկովը և Օ. Լեյբովիչը խորհրդային աշխատանքային առօրյայի որոշ դրվագներ, մասնավորապես՝ «թոցնողների» (несуны) գործունեությունը բացատրելիս. «Այստեղ մենք բախվում ենք ավելի բարդ երևույթի, քան առանձին մարդկանց հանցագործ վարքն է: Դրանում բացահայտվում է նախ և առաջ աշխատողի վերաբերմունքը հիմնարկին՝ որպես ինչ որ բան, որ պատկանում է ոչ միայն պետությանը, այլ որոշ չափով նաև իրեն: Գործարանում նա գտնվում է, ինչպես իր տանը»⁴:

Պետք է արձանագրենք, որ վերակառուցման տարիներին այս մտածողությամբ պայմանավորված վարքագիծը արտադրական աշխատանքային հարաբերություններում զանգվածային էր և իրապես ձեռք էր բերել սոցիալական հաբիտուալիզացիայի կարգավիճակ: Մարդիկ գործարաններում, փաստորեն, կառուցարկում էին ինքնուրույն՝ սոցիալական առանձնահատուկ կապերով (լավություններով, հիերարխիկ շահերով կամ էլ զուտ կենցաղային հետաքրքրություններով) բնութագրվող իրականություն և այս ամենի նյութական ապահովվածությունը մեծ մասամբ իրականացվում էր հիմնարկի միջոցների հաշվին: Ներկայացնենք ասվածի համար մեկ տիպիկ օրինակ: Կիրովականի Լուսատեխնիկական գործարանի ֆինբաժնի վարիչը գործարանի

⁴ Казанков А., Лейбович О., Агрегатная повседневность сталинской эпохи: К постановке проблемы, Вестник Пермского университета. История, 2019, № 4 (47), с. 77.

տնօրենից հանձնարարություն է ստանում Երևանի «Լույս» արտադրական միավորման՝ վերահսկողական նպատակներով գործարան ժամանած հանձնաժողովին «անուշադրության չմատնել»։ Գտնվելով նյութական դժվարին կացության մեջ և չունենալով անձնական բավարար միջոցներ՝ աշխատակիցը տնօրենի հանձնարարությունը կատարում է գործարանի ֆինանսական միջոցների հաշվին⁵։ Երևանից ժամանած հյուրերի կենցաղային կարիքների ապահովման և նրանց հյուրասիրությունների նպատակով նա ֆինանսական մեքենայություններ է կատարում, կուտակում պարտքեր և տնօրենի համաձայնությամբ փորձում այդ պարտքերը մարել նորից մեքենայությունների միջոցով։ Սույն գործով դատական նիստին տնօրենը ցուցմունք է տալիս, որի համաձայն՝ նա չի հանձնարարել իր աշխատողին նշված ծախսերը կատարել գործարանի ֆինանսների հաշվին։ Իսկ Երևանի հանձնաժողովի անդամները ցուցմունք են տալիս առ այն, որ իրենց ստուգայցի ընթացքում որևէ խախտում գործարանում չեն հայտնաբերել և որ գործարանի աշխատակցի հյուրասիրությունները պայմանավորված չեն եղել իրենց կողմից չարաշահումների արձանագրումները կանխելու մտադրությամբ։ Սակայն հենց այս վկայությունները կասկած են հարուցում, որովհետև նախ իմանալով իր աշխատակցի ֆինանսական ծանր վիճակի մասին (մի հանգամանք, որ չէր կարող չիմանալ տնօրենը) ինչու՞ էր տնօրենը նման պարտավորություն դնում նրա վրա, ինչ էր առհասարակ նշանակում նրանց «անուշադրության չմատնել», ինչու՞ տնօրենն իր աշխատողին համաձայնեց օգնել, մասնավորապես՝ թույլ տվեց, որ նա մեքենայություններ անի կոլեկտիվի աշխատավարձի և պարգևավճարների ֆոնդի հետ։ Իսկ վերահսկո-

⁵ ՀԱԱ, ԼՄՄ, ֆ. 9, ց. 6, գ. 35, թ. 116-127:

ղական ստուգայցերի ժամանակ ստուգողներին «լավ դիմավորելու», «չանտեսելու» ավանդույթը, որը խորհրդային հիմնարկներում ծառայողական աստիճանակարգային հարաբերությունների հայտնի բնութագրիչ էր, չէր կարող ինքնանպատակ լինել: Այն, որպես կանոն, ունենում էր սեփական պաշտոնական դիրքն ամրապնդելու, ծառայողական առաջընթացի կամ էլ այլ անձնական հետաքրքրություններով պայմանավորված ենթատեքստեր:

Գործարանը, փաստորեն, այլընտրանքային եկամուտի աղբյուր էր բոլորի համար՝ և՛ աշխատողների, և՛ վարչակազմի: Այդ պատճառով էր, որ, օրինակ, 1987 թվականին Կիրովականի տրիկոտաժի արտադրական միավորման տնօրենն ու աշխատակիցները նույն միավորման պահպանության ծառայության աշխատակցուհիներից մեկի հագուստին ներկարված գրպանիկ՝ թաքստոցում հայտնաբերած գումարների համար, որոնք նա ստացել էր միավորման բանվորներից՝ գողացված տրիկոտաժեղենը դուրս բերել թույլատրելու դիմաց, կանչում են Կիրովականի քաղ. բաժնի ԲԽՍՍ բաժնի ներկայացուցչին միայն այն բանից հետո, երբ պարզում են, որ գրպանիկի ռուբլիների «քանակությունը շատ է»⁶: Մեր համոզմամբ՝ սա խոսում դրվագ է, որը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ տնօրենը գործին այդքան խիստ ընթացք չէր տա, եթե դրամը գրպանիկում քիչ լիներ: Իսկ սա նշանակում է, որ միավորումում այսօրինակ պրակտիկան դիտվում էր սովորական, և որ տնօրենը սրա մասին տեղյակ էր: Նրան անհանգստացնող հանգամանքը յուրացման չափն էր, և պետք է ենթադրել, որ ավելի փոքր մասշտաբի յուրացումների վրա գործարանի ղեկավարությունը կարող էր նաև աչք փակել:

Ապօրինությունների համատարած բնույթն, ըստ էության,

⁶ ՀԱԱ ԼՄՄ, ֆ. 9, ց. 6, գ. 35, թ. 46:

սրանք դուրս էր բերում սոցիալական դեհացիաների (շեղումների) ընկալումից, որովհետև սրանցում արտահայտված էին հանրային մտածողության մեջ տեղի ունեցած արմատական փոփոխությունները, որոնք թելադրում էին սովետական քարոզվող արժեհամակարգին հակոտնյա վարքագիծ: Այս շրջանում նկատում ենք իրականության և պետական քարոզչության արժեքային մոտեցումների միջև ակնհայտ խզում, խորհրդային իրականությունը սահմանափակվում է քարոզչական միջավայրերում (թերթեր, հեռուստատեսություն և այլն), մինչդեռ խորհրդային մարդու առօրյան կազմակերպվում էր այլ արժեքային ուղենիշներով: Նշենք, որ այս փոփոխությունների արձագանքները կարող ենք հանդիպել նաև 1985-1987 թթ. մամուլի հրապարակումներում, որտեղ, սովետական կենսակերպի հերթական հաղթանակներն ազդարարող բարձրագույն վերնագրերի կողքին, հանդիպում ենք նոր կենցաղային մտածողության մասին «ահագանգող» բավականին խորհրդանշական վերնագրեր՝ «Արժանապատվություն... մի՞շտ ենք արդյոք պահպանում»⁷, «Ապրելու միջոցը ապրելու նպատակ»⁸, «Ընդդեմ սպառողական հոգեբանության»⁹, «Ոչ հոռի բարքերին»¹⁰ և այլն: Երևույթները, որոնք քննադատվում են այս վերնագրերի տակ զետեղված հոդվածներում, իրականում ոչ թե շեղումներ պետք է դիտարկել, ինչպես դրանք մատուցվում էին, այլ առօրեական պրակտիկաներ, որոնք ավելի ու ավելի էին ընդլայնում իրենց «տիրապետության շրջանակը»: Պատահական չէ, որ, օրինակ, առաջին վերնագրի տակ զետեղված նյութի մեջ, երբ հոդվածագիրը վաճառողին մեղադրում է դրամն իրեն

⁷ «Հայաստանի աշխատավորուհի», Երևան, 1986, № 5, էջ 7:

⁸ «Հայաստանի աշխատավորուհի», 1986, № 11, էջ 7:

⁹ «Հայաստանի աշխատավորուհի», 1985, № 2, էջ 13:

¹⁰ «Ավանգարդ», Երևան, 1987, № 9, էջ 4:

պակաս վճարելու մեջ, վերջինս ինքնավստահ արձագանքում է. «Իսկ դու քո գործատեղում չե՞ս խաբում...»: Վերոնշված իրողությունների համատեքստում այս հարցը հիրավի հռետորական շեշտադրություն է ստանում:

Ոչ միայն աշխատանքային պարտականությունների նկատմամբ վերաբերմունքը, այլև, առհասարակ, մարդկանց կենսական առաջնահերթությունները նոր բովանդակություն էին ստանում: Դրանց փաթեթավորումը «հոռի բարքեր», «սպառողական հոգեբանություն» և նմանատիպ այլ արտահայտությունների մեջ ու դրանց վերաբերյալ բարոյագիտական խորհրդածությունները, որոնք հանդիպում ենք ժամանակի մամուլում, հիշեցնում են խորհրդային ասկետիզմը պահպանելու հուսահատ փորձեր, մինչդեռ իրականության մեջ մարդիկ անձնական բարեկեցության առավել հավակնոտ պատկերացումներ ունեին: Օրինակ՝ դժվար է չհամաձայնել «Հայաստանի աշխատավորուհի» թերթում գետեղված «Ապրելու միջոցը ապրելու նպատակ» հոդվածում արտահայտված մտքերին, որոնք մարդկային նյութապաշտությանը հակադրելով ինտելեկտուալ և ստեղծագործական աճը՝ ընդգծում են սրանց առավելությունը: Սակայն այս հոդվածում հեղինակը ներկայացնում է ժամանակի առօրյայի այնպիսի ատրիբուտներ՝ «արտասահմանյան մոդայիկ հագուստ», «մոդայիկ երաժշտություն», «կենցաղի գեղեցիկ առարկաներ» և այլն, որոնք անդառնալիորեն խորհրդային մարդկանց կենցաղ էին «ներխուժել»՝ որպես բազմազանության և այլընտրանքի խորհրդանիշներ: Վերակառուցման ժամանակաշրջանի առանձնահատկությունը, թերևս, պետք է համարել այն, որ պետությունն առաջին անգամ իր քաղաքականությամբ՝ հասարակական-քաղաքական կյանքի ազատականացման իր ուղերձներով, նաև՝ վարչահրամայական հսկողության թուլացմամբ, մարդկանց հա-

մար նշված պատկերացումները կյանքի կոչելու և խորհրդային միօրինակ կենցաղը փոխելու արտոնություն էր տալիս, համեմայն դեպս հասարակության մեջ այս ընկալումը կար: Սակայն արտոնությունը չպետք է շփոթել հնարավորության հետ. տնտեսական ձախողված բարեփոխումների ֆոնին այս հնարավորությունները մարդիկ փորձում էին ձեռք բերել ինքնուրույն՝ հենվելով սեփական հնարամտության և ճարպկության վրա:

Այս ժամանակաշրջանի խորհրդային մարդկանց մտածողության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների ընդհանրացված բնութագիր պետք է համարել սեփականատիրական ձգտումների և անձնական միջավայրի արժևորումը: Անցումային շրջանի՝ հիմնականում անարդյունավետ պետական քաղաքականության արդյունքում նման մտածողությունը շատ հաճախ կամայականությունների ձևով էր արտահայտվում: Այդպիսի բնութագրական կամայականությունների մասին ենք կարդում, օրինակ, Կիրովականի ժողովրդական պատգամավորների քաղաքային խորհրդի՝ 1987 թ. նստաշրջանների արձանագրություններում: Կոոպերատիվ բնակարանների շահագործման բազմաթիվ խախտումների մեջ նշվում է, որ կոոպերատիվների նախագահները չեն կատարում իրենց պարտականությունները բնակիչների հանդեպ և բավարարվել են միայն «շենքի բնակարանի վիճակահանության ժամանակ հարմարավետ բնակարան ընտրելով», տարբեր շենքերում բնակիչները «քանդել են պատշգամբ դուրս եկող ներպատուհանային և ինքնակրող պատերը», «շենքի տակ կառուցել են մառաններ», «պատշգամբները միացրել են սենյակներին» և այլն¹¹:

Այսօրինակ երևույթները խթանվում էին սոցիալական նոր

¹¹ ՀԱԱ, ԼՄՄ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 13, թ. 5-6:

հոգեբանությամբ, որի խոստուն նկարագրություններ կան նաև ժամանակի մամուլի հրապարակումներում: Երևանի կոոպերատիվ բնակարանների բնակիչների առօրյայի դրվագներում հանդիպում ենք բնակիչների, որոնք հանրային և մասնավոր տարածքների վերաբերյալ ունեին իրենց պատկերացումները: Ըստ այդմ՝ նրանցից մեկն իր բնակարանի հարակից միջանցքն արգելափակել և դարձրել էր իրենը, մյուսը մեքենայի պահեստասեր էր պահում իր բնակարանում և հարկ եղած դեպքում մեքենայի մասերը նորոգում էր ոչ թե բակում, այլ հարևանի բնակարանին կից սենյակում՝ խանգարելով հարևանների անդորրը և այլն¹²:

Վերը նշված իրողություններն ընդհանրացնելով՝ կարող ենք արձանագրել, որ խորհրդային հասարակարգի փլուզման նախաշեմին խորհրդային մարդկանց սոցիալական մտածողությունն ու վարքագիծն արդեն կանխատրամադրված էր ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում տեղի ունեցած տնտեսական ու սոցիալական ցնցումներին, ինչքան էլ որ ԽՍՀՄ-ի փլուզման քաղաքական հետևանքները հոգեբանական շոկային ազդեցություն թողնեին հանրության գիտակցության վրա:

Gagik Zhamharyan, *Institute of History of the NAS RA, Cand. Hist. Sci.* Changes in the social mindset of the population in the episodes of the daily life of Armenia in the late soviet period (1985-1987)

It is well known that state comprehensive control over public relations is a basic feature of totalitarian rule. In the USSR, this control

¹² «Հայաստանի աշխատավորուհի», 1987, № 8, էջ 27-28:

began to weaken significantly during the Perestroika. The article discusses changes in the consciousness of ordinary Soviet Armenians that occurred as a consequence of the relaxation of political and ideological supervision over public consciousness. In illustrations of some industrial, family and household practices, the author traces the trend of rethinking the Soviet way of life and mindset, in particular, the prevalence of personal interests over ideological attitudes about Soviet collectivism and morality.